

Steiner, Hanuš

Struktura společenského vědomí a propaganda

In: Steiner, Hanuš. *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 59-78

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120209>

Access Date: 28. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III

STRUKTURA SPOLEČENSKÉHO VĚDOMÍ A PROPAGANDA

1. Nadstavbovost ideového obsahu propagandy

Propaganda jako šíření společenských idejí je svým obsahem součástí společenského vědomí. Chápeme přitom společenské vědomí v nejšířším slova smyslu, tj. jako odraz všech materiálních společensko-přírodních vztahů (srv. Karásek, 61: 120). Vymezíme-li propagandu jako šíření ne jakýchkoliv obsahů vědomí, nýbrž pouze toho, co ve společenském vědomí je podmíněno zájmy tříd a jiných velkých sociálních skupin, je jasné, že jde o proces, který svým ideovým obsahem patří do nadstavbové části společenského vědomí.

Nadstavba je odraz hospodářské základny (výrobních vztahů) dané společnosti; je to souhrn nevýrobních sociálních vztahů z této základny vyrůstajících, vědomí sociálních skupin utvořených na základě jejich vztahu k výrobním prostředkům, jejich postavení ve společenské dělbě práce a sociální struktúře vůbec a konečně souhrn společenských institucí a organizací prosazujících zájmy těchto společenských skupin.

Nadstavbovou část společenského vědomí nelze redukovat na ideologii, tj. na její logicky systemizovanou, teoretickou složku. Hospodářská základna společnosti se odráží rovněž v logicky nesystemizované, neteoretické formě, v podobě empirických poznatků, iluzí, nejasných nálad, společenských citů, mínění a postojů, které vyjadřují postavení a zájmy sociálních skupin — nositelů daných výrobních vztahů¹.

Nadstavbovost neztotožňujeme výlučně s třídností, neboť nakolik výrobní vztahy jsou dány nejen vztahem společenských skupin k výrobním prostřed-

¹ Začlenění nižších, mentalitních, empirických složek společenského vědomí do nadstavby je v souladu s pojetím Marxovým, který v Osmnáctém Brumairu Ludvika Bonaparta praví: „Nad různými formami vlastnictví, nad sociálními existenčními podmínkami se pne celá nadstavba různých a zvláště utvořených *pocitů, iluzí, způsobů myšlení a životních názorů* (podtrženo mnou — St.), celá třída je tvoří a formuje ze své materiální základny a z příslušných společenských poměrů“ (102: 167). Neodůvodněné je vylučování neteoretického, empiricko-emocionálního vědomí z nadstavby, jak je najdeme např. u sociálního psychologa Kovaleva (85: 111). Nesouhlasíme ani se starším, Pavlovovým zahrnováním třídni a skupinové mentality do ideologie (116: 392), neboť takové pojetí podceňuje relativní samostatnost této nižší vrstvy nadstavbového vědomí a může podporovat vznik různých teoretických nepřesností: např. označování nadstavbových forem společenského vědomí obsahujících výrazné neteoretické složky jako „ideologické formy“, zejména též zahrnování umění do ideologie.

kům, ale i společenskou dělbou práce, natolik vyjadřují zájmy též jiných společenských skupin (různých vrstev, profesí atd.), nikoliv jen tříd. V rozvinuté třídní společnosti tvoří však třídní zájmy dominantu, které se ostatní zájmy svou společenskou funkcí koneckonců podržují, aniž ovšem ztrácejí svou relativní samostatnost nebo svůj modifikující vliv na nadstavbu. Po zániku tříd plodí netřídní vztahy v základně posléze i odpovídající netřídní nadstavbu. To však neznamená zánik všech sociálních skupin ani rozporů mezi nimi. Zánik antagonismů v základně a nadstavbě neznamená zároveň i zánik dělby práce a z ní plynoucích rozporných společenských zájmů a tudíž ani zánik idejí, jež tyto zájmy vyjadřují. Zánik idejí jako teoretického výrazu třídních zájmů² není proto totožný se zánikem idejí vůbec, ale znamená jen kvalitativní změnu jejich třídní podstaty. Vítězství marxistické ideologie není nutně totožné s vítězstvím absolutní ideologické uniformity. V rámci zásadní ideologické jednoty (měřeno hledisky staré třídní společnosti) vystoupí — a již nyní vystupují — do popředí odlišnosti a odstíny, dané svéráznostmi plynoucími jak z postavení sociálních skupin vytvořených dělbou práce, tak z národních a jiných podmínek života lidí. Není proto odůvodněné, hovoří-li se o ideologii nebo dokonce o základně a nadstavbě jako o kategoriích, které mají význam výhradně pro charakterizaci třídní společnosti. Ze stejného důvodu lze předpokládat s jistotou pravděpodobností, že ani propaganda nezůstane omezena na třídní společ-

² Slova „zájem“ je zde použito nikoliv v psychologickém smyslu, pro označení psychického zaměření subjektu, ale ve smyslu jistého objektivního vztahu mezi potřebami subjektu (byť neuvědomovanými), danými vnitřními zákonitostmi nebo tendencemi jeho rozvoje a vnějšími podmínkami umožňujícími a podporujícími uspokojování těchto potřeb. Zájem subjektu v tomto smyslu je to, co je pro subjekt prospěšné, nezávisle na tom, zda a do jaké míry si subjekt tento prospěch v dané době uvědomuje v podobě psychického zájmu. Psychický zájem je v objektivním zájmu ovšem zahrnut jako možnost jeho vývoje, neboť možnost orientace činnosti subjektu na dosažení prospěchu jej dříve nebo později k uvědomování svých zájmů dovádí. Probuzené psychické zájmy jsou svého druhu odrazem a prožíváním zájmů objektivních. Dosažení daného prospěchu je uspokojením zájmu.

Subjektem, nositelem zájmů (objektivních i psychických) může být jedinec, společenská skupina (např. třída nebo národ) nebo společnost jako celek. Každá část společenského celku se přitom podílí na zájmech všech skupin, jichž je členem: individuum např. má nejen individuální, ale též profesionální, třídní, národní a jiné skupinové zájmy i zájmy celospolečenské. Předmětem zájmů mohou být ekonomické, politické i kulturní hodnoty. Podle trvalosti lze zájmy dělit na krátkodobé (dočasné) a trvalé (perspektivní), podle svého významu pro subjekt na základní (podstatné) a vedlejší (nepodstatné), podle aktuální naléhavosti lze je třídít na bezprostřední a vzdálenější atd. U skupinových a společenských zájmů je významné odlišení zájmů všeobecných (společných všem částem celku) od zvláštních (zájmů dílčích skupin, částí tohoto celku). Všechny zájmy a jejich vztahy podléhají vývoji, který závisí na vývoji a změnách společenských vztahů.

Každý subjekt je nositelem mnoha zájmů (objektivních i psychických), které jsou částečně ve vzájemném souladu, částečně si odporují. Totalita objektivních zájmů tvoří rozpornou jednotu, ve které obvykle plně uspokojení jedněch zájmů vyžaduje, aby byly přednostně uspokojeny jiné (např. plně uspokojení ekonomických zájmů dělnické třídy v třídní společnosti předpokládá přednostní uspokojení jejích zájmů politických). Podle toho tvoří zájmy určitou hierarchii nadřazenosti a podřízenosti. *Ideologie je více nebo méně výstižný teoretický odraz totality objektivních zájmů třídy v jejich hierarchickém uspořádání; zároveň je výrazem zralosti nebo omezenosti poznávacích schopností teoretických představitelů třídy.*

V dalších částech této práce bude výraz „zájem“ použit většinou ve zmíněném objektivním (přesněji: objekt — subjektivním) smyslu, méně často ve významu psychologickém. Uznáváním dvou rozdílných kategorií zájmů se shodujeme jak s běžným jazykovým územ tak s některými vědeckými koncepcemi (S. L. Rubinštejna, 130, V. Wagnera, 149 aj.). Stavíme s tím zejména proti absolutizaci psychologické kategorie zájmu.

nosti, ale že jako způsob šíření idejí podmíněných rozpornými skupinovými zájmy zůstane v jisté podobě zachována i v beztřídní společnosti.

Ideologie zahrnuje výhradně jevy nadstavbové. V třídní společnosti spadají do oblasti ideologie pouze logicky systemizované ideje podmíněné třídními zájmy a modifikované příp. zájmy vrstevnými nebo národními.³ Z toho však plyne, že obvyklé rozdělení celého společenského vědomí (chápeme-li je v širokém významu) na „společenskou psychologii“ a ideologii je nepřesné, neboť nezahrnuje tu část společenského vědomí, kterou tvoří systemizovaný teoretický odraz výrobních sil společnosti a jejich přírodních podmínek. Technické a přírodní vědy i některé netřídní společenské vědy, odrážející formální vztahy mezi jevy vnějšího světa zůstávají tím jakoby mimo společenské vědomí. Přesnější označení pro nejvyšší vrstvu společenského vědomí v celku poskytuje slovo „teorie“. Označujeme jím takový přímý nebo nepřímý odraz kterékoliv části společenského bytí, který má pojmově abstraktní a logicky systemizovaný ráz, aniž hodnotíme jeho vnitřní konsistentnost, objektivnost či stranickost.

Ostatní, neteoretické složky společenského vědomí shrnujeme pod pojem *společenské mentality*. Sem patří jak empirické vědomí společnosti a jejich skupin, tak jemu odpovídající společenské city, nálady, postoje atd. V dalším ještě zdůvodníme, proč společenskou mentalitu posuzujeme v jednotě těchto složek, proč společenskou mentalitu a empirické vědomí společnosti nepokládáme za nějakou nižší a vyšší (resp. „střední“) rovinu či stupeň společenského vědomí. Termínu „společenská psychologie“ se záměrně vyhýbáme pro jeho dvojznačnost, neboť se ho také používá pro označení vědního oboru sociální psychologie. Jestliže tedy společenská mentalita a teorie charakterizují co do stupňovitosti celek společenského vědomí, charakterizují mentalita třídní a ideologie (s vrstevnými a národními modifikacemi) jeho nadstavbovou část. Především nadstavbová část společenského vědomí tvoří pak obsah propagandy⁴.

2. Vrstvy společenského vědomí a propaganda

Pro problematiku propagandy je významné, jak je chápána společenská mentalita a její vztah k ideologii. V. A. Jadov definuje společenskou mentalitu jako „souhrn citů, návyků, sklonů, zaměřeností vůle, zvláštních rysů charakteru, zvláštních idejí a názorů vznikajících na základě společenského postavení daného kolektivu lidí“ (57: 82). A. F. Šiškin a B. F. Berestnev hovoří o ní jako o „souhrnu sociálních pocitů, nálad, prožitků, návyků, smýšlení, iluzí, které vznikly živelně, vyrostly v lidech bezprostředně pod vlivem každodenních podmínek jejich existence“ (152: 561). G. M. Gak praví, že „společenská psycho-

³ J. J. Wiatr pokládá ideologii za složitou, vnitřně diferencovanou vrstvu společenského vědomí. V jejím rámci vidí na nejvyšším stupni logické systemizovanosti doktríny. Ideologii v celku označuje Wiatr jen jako *relativně systemizovanou*. (Srv. 150: 93n). S tímto jemnějším rozlišením lze souhlasit. Nepokládáme je však pro potřeby této práce za podstatné a hovoříme proto dále o ideologii jako o relativně *jednotné* vrstvě logicky systemizovaného vědomí podmíněného třídními a jinými skupinovými zájmy.

⁴ Takové dělení je ovšem velmi hrubé a nevystihuje četné přechody mezi třídně podmíněnými částmi společenského vědomí a jeho částmi ostatními. V dalším se zejména ukáže těsné spojení mezi všelidskými a národními (tedy netřídními) složkami společenské mentality a třídní ideologií. Ukáže se, že netřídní složky společenské mentality bývají formou projevu ideologie.

logie obsahuje nesystemizované představy a ideje, jakož i sociální city a tužby, přičemž zvláště významné místo v psychologii zaujímá oblast emocí“ (38: 12).

Četní sovětsí autoři používají pro označení společenské mentality též výrazu „obydennoje soznanije“, tj. obyčejné, příp. všední vědomí. V. Ž. Kelle a M. J. Kovalzon zaujímají poněkud zvláštní stanovisko. Výrazu „všední vědomí“ přisuzují širší význam než výrazu „společenská psychologie“. Z jejich podrozdělení neteoretického vědomí na tři oblasti plyne, že pokládají „všední“ vědomí za odraz společenského bytí v celku, kdežto „společenskou psychologii“ jen za odraz hospodářské základny. Vyjímají z ní však lidovou a uměleckou tvorbu, která v jejich koncepci zaujímá zvláštní místo (62: 23–24).

Z těchto vymezení vyplývá, že uvedení autoři do pojmu „společenská psychologie“ nebo „obyčejné vědomí“ zahrnují takovou psychickou činnost a projevy u společenského člověka, které mají převážně praktický ráz a vyplývají více méně živelně z praktických životních zkušeností lidí ať přímých, ať získaných tradicí. Jde jednak o činnost *poznávací* (ideje, názory postihující určitým způsobem přírodní a společenskou skutečnost), jednak o různé *vnitřní psychické* trvalejší nebo méně trvalé, jednoduché i komplexní *reakce* na toto poznání v podobě společenských citů, nálad, návyků, postojů atd. Poznávací stránka společenské mentality se přitom nevzdaluje příliš od smyslové skutečnosti, má smyslově konkrétní povahu a myšlení se vyznačuje malým stupněm pojmové abstrakce a logickou nesystemizovaností. Jako jednotu empirickopoznávacích a prožitkových prvků chápal také Gramsci „obecný způsob myšlení“, když jej charakterizoval jednak jako „nesoustavný celek idejí a názorů“, „lidovou filosofii zdravého rozumu“, „poznáváním světa v míře jeho přetváření“, jednak jako cit, víru a vášeň (41: 53, 69, 62 a 40: 153).

G. M. Gak, V. A. Jadov a jiní autoři vidí proto analogii mezi společenskou mentalitou jakožto nižší vrstvou společenského vědomí a nižším, smyslovým, empirickým stupněm poznání, aniž ovšem obojí ztotožňují (srv. 37: 42 a 57: 87). Hovoří-li J. Karásek (61) a D. Prokop (122 a 123) o části neteoretického vědomí jako o vědomí *empirickém* a vidí-li je jako protějšek teorie, příp. ideologie, vystihují fakticky tutéž skutečnost.⁵

Rozdíl mezi společenským vědomím a společenským poznáním je třeba vidět jen v tom, že vydělením poznávacího procesu z procesů vědomí abstrahujeme od vnitřních psychických vztahů a reakcí a sledujeme pouze postup postihování objektu vědomím, kdežto společenské vědomí v celku tyto vztahy a reakce v sobě zahrnuje (srv. též Kusý 70: 85).⁶

Očividně je to právě odlišování vnitřní psychické (citové, volní, postojové,

⁵ Odmítá-li přitom Prokop Gakův názor o analogii mezi stupni společenského vědomí a stupni poznání, nezní to nijak přesvědčivě. (Prokop, 122: 460.) Nejde totiž jen o to, že neteoretické vědomí je vývojově starší, a proto nižší stupeň vědomí (to platí ostatně též o empirickém stupni poznání), ale že se od ideologie a teorie liší „hloubkou odrazu“, že „postihuje jen jevové stránky skutečnosti“, jak to výslovně konstatuje Prokop (tamtéž: 461 a 462). Tím však se také liší smyslový, empirický stupeň poznání od racionálního. Sám výraz „empirické vědomí“ připomíná poznávací proces daleko víc než „společenská psychologie“ nebo „všední vědomí“.

⁶ Teorie poznání přitom ovšem nemůže nezkoumat i společenskou podmíněnost poznávacích procesů, a to jak společenské zdroje, tak společenskou funkci poznání. To nutně vyplývá z významu, který marxistická teorie poznání přisuzuje praxi jako východisku a cíli poznání. Rovněž zkoumání nepravdy patří do teorie poznání, neboť je nelze oddělit od teorie pravdy. Takové širší chápání teorie poznání je nezbytné zejména pro zkoumání společensko-

charakterové atd.) sféry od „vnějšího“ poznávacího procesu, které vede některé naše autory k nahrazení dvoustupňového modelu společenského vědomí modelem třístupňovým, k rozdělení neteoretického vědomí na „nižší“ stupeň „společenské psychologie“ a „vyšší“ stupeň empirického vědomí. Vyplývá to jasně z Karáskova a Prokopova pojetí: J. Karásek definuje „společenskou psychologii“ jako „souhrn takových psychologických osobitostí třídy nebo společnosti, jako je např. způsob citového reagování na společenskou skutečnost, citový život vůbec, způsob prožívání událostí, návyky, instinkty, nálady atd.“ a zahrnuje do ní i národní charakter (Karásek, tamtéž: 159). Podobně je pojetí D. Prokopa, podle něhož „společenská psychologie se skládá z různých citů, afektů, vášní, strachu, nálad, event. emocionálních představ, duchovních zájmů apod., které nemají obvykle přímý jasný a vyhraněný poznávací význam, jsou spíše svérázným hodnotícím postojem, vnitřním doprovodem činnosti“ (Prokop, tamtéž: 460). Kdežto o empirickém vědomí praví J. Karásek, že jde o „jistý souhrn pozorování, zkušeností atd., zkrátka empirických poznatků, které lidstvo nahromadilo v průběhu svých dějin. Patří sem např. tzv. lidová moudrost...“ (Karásek tamtéž: 162), u D. Prokopa se empirické vědomí „skládá z určitých názorů, představ i pojmů, je však nesystematické nebo vytváří jen zcela elementární systémy, které jsou spíše sumou určitých znalostí či dovedností“ (Prokop, tamtéž). Dále se tu říká, že empirické vědomí „je co do úrovně odrazu blízké psychologii, kdežto ideologii, teorii se blíží svou formou“ (tamtéž). Oba autoři tedy do „nižšího“ stupně „společenské psychologie“ zahrnují v podstatě vnitřní psychické stavy a tendence a do „vyššího“ stupně empirického vědomí procesy a výsledky neteoretického poznání.

Podrobnou psychologickou analýzou by bylo ovšem možno rozložit společenské vědomí na velké množství prvků. Otázkou však je, zda je oprávněné je dělit a hierarchizovat uvedeným způsobem v podobě různých *stupňů společenského vědomí* v rámci historického materialismu a teorie společenského vědomí. Karáskovo a Prokopovo podrozdělení společenské mentality nemá ve skutečnosti ani z hlediska priority časové, ani z hlediska hloubky odrazu předpokládanou povahu nižšího a vyššího, primárního a sekundárního. Z časového hlediska byl společenský člověk — pokud už byl společenským člověkem — vybaven vždy jak schopností empiricky poznávat společenskou skutečnost, tak schopností určitým způsobem vnitřně psychicky na toto poznání reagovat. Měl vždy „psychologii“ i empirické znalosti a obojí se vyvíjelo ve vzájemné spojitosti na základě společenské praxe⁷.

vědného poznání. Vyhradit zkoumání společenské podmíněnosti poznání a nepravdivého vědomí jen teorii společenského vědomí vede nakonec k tomu, že se procesy společenskovědného poznání dostávají jaksi mimo oblast obecné teorie poznání, jako by ve společenských vědách nešlo stejně jako ve vědách přírodních o poznávací, ale jen o ideologické procesy. Logickým důsledkem tohoto postupu je i formulace D. Prokopa, že se „teorie poznání (na rozdíl od teorie společenského vědomí) zabývá jakožto zdrojem poznání *objektem ve smyslu přírody a praxe obecně*...“ (podtrženo mnou, St., tamtéž: 465). Jak vidíme, společnost jako zdroj poznání tu není uváděna rovnoprávně vedle přírody; je snad pouze zahrnuta do pojmu praxe, ale explicitně ani to není řečeno. Na autorovu obranu lze uvést, že se v dosavadních pracích z teorie poznání opravdu nepřihlíží ke specifčnosti poznávacích procesů, které jsou zároveň procesy ideologickými. Tento stav ovšem nepokládáme za odůvodněný. Je vysvětlitelný jedině odtrháváním gnoseologických problémů od problémů historického materialismu.

⁷ A. Spirkin předpokládá obě tyto stránky vědomí na nižším stupni už u stádního člověka, když charakterizuje stádní vědomí jako smyslově konkrétní a afektivní zároveň (138: 112–113).

V tomto vývoji je dokonce prvotní poznání, neboť to poskytuje citům materiál, objekt, k němuž se upínají a na základě něhož se pak mohou měnit (srv. Kusý, tamtéž: 107).

Z hlediska hloubky odrazu jde pak vůbec o nesrovnatelné veličiny. Empirické názory, představy, pojmy atd. jsou získávány poznávacím procesem, kdežto vnitřní psychická hnutí, emocionální stavy, psychická dynamika nikoliv; ty jsou vnitřní reakcí na ně, jejich vnitřním psychickým prožitím a nemají samostatnou poznávací hodnotu. City lásky, nenávisti, řevnivosti, radosti, smutku, strachu, provinění, různé postoje, psychické zájmy, vášně atd. jsou sice po stránce své *vnitřní psychické kvality* v podstatně míře nezávislé na odrazech konkrétních předmětů, ke kterým se pojí, neexistují však bez nějakých takových předmětů. Mají vždy objektivní stránku zprostředkovanou poznávacím procesem. Konkrétní city jsou vyvolány jen něčím, co se už poznávacím procesem do vědomí dostalo. Bez počitků, vjemů atd. nedochází ani k citovým a postojovým reakcím na ně. (Odhlížíme zde od pocitů, které odrážejí čistě vnitřní stavy — např. zdravotní — biologického organismu samého, a to je jistě dovoleno, jde-li nám především o city a postoje společenské.)

Předmětná stránka všech ostatních prvků, které Karásek a Prokop pokládají za součást „společenské psychologie“ (to, na co reagují, k čemu se upínají), je tedy dána osvojením objektivní skutečnosti poznávacím procesem, přinejmenším smyslovým vnímáním. Jen v jednotě s poznáním mohou mít vůbec společenský charakter, být součástí společenské mentality. Vnitřní psychické napětí nebo dynamika oddělené od svých objektů mohou být předmětem zkoumání psychologie, ne však historického materialismu. (Ani psychologie ovšem nemůže od objektů zcela abstrahovat, neboť lidské city jsou reálně od svých objektů neodlučitelné a jen díky tomuto spojení jsou lidskými.) Jakožto součást společenského vědomí existují tyto psychické prvky tedy jen v jednotě s příslušnými empirickými nebo teoretickými odrazy společenských objektů a procesů ve vědomí společnosti a jejich skupin. Prokopem uváděné emocionální představy jsou vždy představami *něčeho*, duchovní zájmy jsou zájmy *o něco*. Činnost, jejímž „vnitřním doprovodem“ psychické reakce jsou, je vždy také (a vzhledem k těmto reakcím prvotně) alespoň elementárně poznávací, zprostředkující vnější svět vnitřnímu.

Empirické znalosti z velké části pak nejsou neutrální vzhledem k potřebám lidí a bývají tudíž spjaty s určitými citovými, volnými a postojovými prožitky. „Reálně žijící, poznávající a jednající člověk nemá ani pouze poznatky, ani pouze prožitky“ (Sorochovová, 232). Emocionální představy — sociální psychologie by řekl *stereotypy* — považované Prokopem za součást „společenské psychologie“, mohou tudíž být řazeny se stejným oprávněním i k empirickému vědomí. Historikomaterialistické a do značné míry i sociálně psychologické analýze nijak nesvědčí oddělování „společenské psychologie“ od empirického vědomí v podobě různých stupňů.

Mezi společenskou mentalitou jako celkem a teorií takový stupňový rozdíl sice je, avšak i mezi *těmito* rovinami společenského vědomí je stav vzájemného ovlivňování a prolínání. Zejména ve vyspělých společnostech neexistuje vůbec společenská mentalita bez prvků získaných z teorie — zpravidla zplošťováním a zjednodušováním jejich prvků, ke kterému vede masová popularizace a propaganda. A teorie se tvoří pod stálým vlivem společenské a skupinových mentalit, které jí dávají zvláštní kolorit. Myšlení různých společenských skupin se

od sebe liší celou škálou vzájemně v sebe přecházejících „stupňů“ jak co do výše pojmové abstrakce, tak co do kulturnosti či intenzity citů. To, jak zde pojednáváme o vrstvách společenského vědomí, je zjednodušený model skutečnosti, který zachycuje jen krajní póly těchto vrstev. Nelze nic namítat proti rozlišování tří nebo více stupňů společenského vědomí místo dvou, pokud tato „stupňovitost“ bude odvozena z nějaké homogenní kvality, např. z poznávací stránky společenského vědomí, jak tomu konec konců je u těch dvoustupňových modelů, které vycházejí z Plechanova (srv. 120: 164). Bylo by možno vycházet i z intenzity trvalejších postojů apod.

Karáskovy a Prokopovy „stupně“ jsou nesprávnými abstrakcemi proto, že jsou utvořeny z nesouměřitelných kvalit. Ve skutečnosti jsou vnitřní psychické stavy a procesy, ztotožňované Karáskem a Prokopem se „společenskou psychologií“, spjaty jak s empirií, tak s teorií, a především ideologií. To se týká jak prožívání společenské skutečnosti v podobě společenských citů, nálad atd., tak dynamických tendencí směřujících k jejich přeměně, tj. psychických zájmů, postojů, mínění a jiných hodnotících zaměření vědomí.

Je pravda, že tyto vnitřní psychické stavy a procesy se pojí především k smyslově konkrétnímu a jen v menší míře a jen u menšího počtu lidí k abstraktně logickým pojům. To souvisí s tím, že emotivní moc elementů poznávacího procesu závisí na tom, jak dalece je jejich obsah pochopen a nadto také prožit jako něco, co je subjektu poznání blízké, co se ho dotýká. Je pochopitelné, že schopnost a stupeň tohoto porozumění a prožívání kolísá vzhledem k subjektu nejen podle jeho zájmů, ale též podle jeho intelektuální úrovně.

Schopnost empiricky poznávat a prožívat mají prakticky všichni lidé. Jenom menšina má vypěstovanou schopnost teoretického myšlení a rozumí pojům a kategoriím vysokého stupně abstrakce. Ještě menší je počet těch, kteří teorií prožívají a pro něž má emotivní působivost. (Emotivní působivost mají v širším měřítku ovšem jen poznatky a teorie vyjadřující zájmy a hodnocení společenských skupin, nikoliv poznatky zájmově neutrální.) Některé společenskovedné a ideologické kategorie zlidověly (byť ve zjednodušené podobě) tak, že mají emotivní apel pro široké masy, např. „komunismus“, „fašismus“, „kapitál“ apod.; jiné jej mají jen pro skupiny zasvěcenců, např. pro badatele určitého oboru. (Vzhledem k nim je ostatně třeba počítat i s intelektuálními city, badatelskou zvědavostí a vášní.) V celospolečenském měřítku platí, že teoretické myšlení je emocionálně chudší než myšlení empirické.

Nicméně proniká „vrstva“ vnitřních psychických stavů a procesů i teorií. Vzhledem k rozdělení teorie na nadstavbovou (ideologickou) a nenadstavbovou část platí, že tato „vrstva“ zasahuje především ideologii; sociálně neutrální teorie jí zasažena nebývá. Ideologie jakožto teorie, která nejen popisuje a analyzuje, ale také hodnotí společenské vztahy v závislosti na skupinových zájmech, nemůže být prosta společenských citů a dynamické zaměřenosti na přeměnu skutečnosti.

Všechny složky společenského vědomí podléhají změnám a vývoji, který je koneckonců určován změnami a vývojem materiální společenské praxe. Přitom dochází ke vzájemnému ovlivňování nejen mezi materiální a psychickou sférou, ale též mezi různými složkami uvnitř těchto sfér. Jejich vývoj není hladký a plynulý, ale rozporný a nerovnoměrný. V důsledku nerovnoměrnosti vývoje různých složek společenského vědomí najdeme v něm u téhož společenského subjektu prvky nové i staré, progresivní i retardující; dochází mezi nimi ke

konfliktům i ke svérázným spojením, ve kterých staré, tradiční složky často vystupují jako formy projevu prvků nových.⁸

Vztahy mezi společenskou mentalitou v celku a teorií po této stránce budou ještě předmětem naší pozornosti. Ovšem i uvnitř mentalitní oblasti jsou elementy starší a novější, relativně konzervativní i dynamické.

Takový vztah je např. mezi emocemi v užším smyslu a city. Emoce jsou starším a jednodušším druhem prožitků spojených s uspokojením nebo neuspokojením organických potřeb; kdežto city jsou spojeny s potřebami, které vznikly během historického vývoje lidstva. Vznik a vývoj citů závisí na společenském bytí lidí, na vývoji potřeb společenského člověka.

Nižší emoce jsou prostřednictvím příslušného poznávacího procesu spojeny s orientací lidí v bezprostředně dané situaci a nepodněcují k uspokojování vzdálenějších, skupinových, třídních, národních, všelidských zájmů. Prvotní emoce ženou člověka živelně k tomu, aby uspokojoval nejbližší potřeby a zájmy. Teprve nemožnost je uspokojovat bezprostředně může z nich udělat hybnou sílu pro poznávání zájmů vzdálenějších a pro boj za tyto zájmy.

V průběhu společenského vývoje, jako důsledek změn společenské činnosti, mění se emoce a city v souvislosti s poznávacím a ideologickým procesem, utvářejí se zejména vyšší sociální city. Rozhodující pro vývoj společenských citů v celospolečenském měřítku je ovšem vývoj společnosti celé, její evoluce od nižších k vyšším vývojovým stupňům. Tomuto vývoji podléhají především city morálně politické, estetické atd., city, které doprovázejí výhradně *společenskou* praxi. Vzhledem k tomu pak, že společensko-historický faktor určuje i formu uspokojování lidských biologických potřeb, mění se i citový odraz společensky podmíněné stránky těchto potřeb.

Celkové opožďování společenských citů za racionálním poznáním společnosti a jejich tendence vázat se k nejbližším (okamžitým, osobním, skupinovým, smyslovým poznáním postižitelným) zájmům vede k rozporům a konfliktům mezi citem a rozumem. K ambivalenci nižších, starších a živelních emocí a novějších, vyšších morálně politických citů dochází z téhož důvodu.

To, co platí o emocích a citech, lze také říci o dynamických tendencích lidské psychiky, její zaměřenosti. I zde lze rozlišit nejstarší elementární zaměřenost pudovou, jejíž podstatou jsou neuvědomělé vrozené biopsychické reakce a objekt zaměřenosti je něčím vedlejším, a zaměřenost vyššího typu, kdy si subjekt nejdříve více nebo méně uvědomí vnější objekt jako předmět pro sebe významný a pak na něj zaměří svou psychickou dynamiku. Tak vznikají z uvědomování skupinových a společenských zájmů tendence povinnosti, společenské postoje, snahy, sklony, zájmy (psychické), ideály (srv. Rubínštejn, 130: 659 až 662). I zde dochází k rozporům mezi staršími a biopsychicky hlubšími tendencemi a tendencemi mladšími, vyššími, spjatými se společenskou a kulturní existencí člověka⁹. Dochází ovšem i k rozporům mezi různými vrstvami dynamických tendencí v mentalitě společenských skupin i v psychice jejich jednotlivých příslušníků. Neuvědomělé, ale starší, výchovou a zkušeností vštípené po-

⁸ Srv. např. s Marxovým postřehem, že lidé „nový“ výstup světových dějin“ hrají s oblibou ve „starém ctihodném převlečení“ hrdinů minulých dob (102: 141).

⁹ Na otázku *geneze* vyšších složek citové a dynamické stránky lidské psychiky ze složek nižších nelze zde odpovídat. Tento problém, jehož řešení mimo jiné předpokládá seriózní zhodnocení Freudovy teorie, je obtížným společným úkolem psychologů, antropologů a jiných odborníků.

stoje bývají často v rozporu s vědomým míněním nabytým v pozdější době. Psychické zájmy úzce skupinové se dostávají do konfliktu s uvědomovanými zájmy třídními a celospolečenskými atd. Rozpory tohoto druhu nejsou jen záležitostí individuálního vědomí, ale také — a z našeho hlediska především — záležitostí vědomí společenského. Poznání cest vzniku, vývoje a řešení těchto rozporů má eminentní význam pro všechny vědy, které se zabývají společenským vědomím, i pro praxi jeho ovlivňování výchovou, propagandou atd.

*

Bylo už řečeno, že společenská mentalita jako celek vzniká a rozvíjí se především jako *přímý* výsledek životních zkušeností lidstva a jeho společenských skupin (tříd, národů atd.). Není a nemůže být výsledkem teoretického studia. Historicky je vzhledem k teorii prvotní. V podobě společenské mentality se společenské bytí odráží u všech společenských skupin na kterékoli etapě jejich vývoje, tj. i tam, kde dosud vývoj nedospěl k teoretickému myšlení. Jakožto živelný odraz společenského bytí lidí, podstatně nepřekračující bezprostřední společenskou praxi a tradici, má společenská mentalita tendenci opožďovat se za společenským bytím. Předjímání budoucího vývoje na základě pouhé mentality — pokud k němu dochází — je možné jen pomocí vnější analogie společenských procesů, poznáných vlastní nebo tradicí zprostředkovanou empirií; má povahu nejasných tušení, víry nebo teoreticky nefundovaných prognóz. Ani společenské city nebo charakterové vlastnosti společenských skupin nemohou být vyspělejší než materiální praxe, z níž se zrodily. „Předbíhají“ svou dobu jen potud, pokud jejich nositel svým postavením a činností se stal součástí progresivních společenských sil *své doby*, pokud v jeho objektivním postavení již jsou překonávány podmínky staré společnosti, jak tomu je např. u proletariátu za kapitalismu. Teoretické studium a propaganda ideologie může kladný nebo záporný význam jednotlivých projevů společenské mentality racionálně zdůvodnit, hlouběji než pouhá praktická zkušenost osvětlit jejich podstatu a plný společenský význam, nemůže však sama o sobě vychovávat společenskou mentalitu lidí.

Např. kolektivismus vlastní dělnické třídě je výsledkem postavení této třídy v pracovním procesu, který má v moderní velkovýrobě společenský, kolektivistický ráz. Sám pracovní proces vnukává tak proletariátu vědomí síly kolektivní spolupráce a vzájemné pomoci. Zejména za předkonzumního kapitalismu je toto vědomí především vytvářeno zkušenostmi třídního boje. Tisíce porážek izolovaných vzpour proti kapitálu a tisíce drobných i větších úspěchů v solidárním boji vchovaly typickou soudržnost průmyslového proletariátu. Podobnou funkci plní vzájemná spolupráce, společná organizátorská a zájmová činnost atd. Marxisticko-leninská propaganda zdůvodňuje nutnost třídní solidárnosti na základě předpokládaných zákonitostí historického vývoje, sama o sobě ji však nevytváří. Jednotliví příslušníci maloburžoazie a inteligence nebo dokonce buržoazie mohou čestně a upřímně vyznávat marxismus, k němuž se dopracovali na základě studia. To však ještě nestačí k odstranění mentality té třídy, ze které pocházejí. Po nějakou dobu alespoň se v nich střetávají návyky staré mentality s novým ideologickým přesvědčením. Jenom dlouhotrvající hluboké změny životní praxe vedou postupně ke změně mentality.

Ze skutečnosti, že společenská mentalita vzniká a upevňuje se jako výsledek bezprostřední smyslové zkušenosti, nikterak nevyplývá, že zkušenosti nepřímé tu nehrají úlohu. Každý jednotlivý příslušník společnosti nebo společenské skupiny ani nemůže prožít to, co prožila společnost nebo společenská skupina celá

a co vešlo do její mentality. Významnou úlohu tu hrají zkušenosti zprostředkované řečí, stykem s jinými lidmi. Neorganizovaná vyprávění starších, zkušenějších příslušníků rodiny, přátel, známých o jejich zážitcích ve společenském životě nebo o zážitcích jiných lidí, zprávy o hospodářských, politických a kulturních událostech stejně jako plánovité, připravované besedy s agitátory, výchovné působení učitelů, četba beletrie, shlédnutí působivých filmů a divadelních představení doplňuje výraznou mírou zkušenosti osobní a přispívá tak k vytváření společenské a skupinové mentality.

I když tedy platí, že pouhou propagandou není možno vychovávat společnost a skupinovou mentalitu, může tu propaganda hrát úlohu významného pomocníka. Na psychiku lidí, na jejich smyslově konkrétní myšlení a citový postoj působí ty formy duchovních vlivů, které mají nejbližší ke smyslové skutečnosti. Je to především umění a agitace opřena o dobře volené příklady z denního života. V podstatě tu ovšem může jít jen o posílení a využití psychických rysů, sympatií a antipatií, které na základě přímé zkušenosti již vznikly nebo mohou vzniknout, nikoliv o vytvoření takových, které jsou s materiální praxí v rozporu. V případě rozporů mezi zkušenostmi bezprostředními a zkušenostmi zprostředkovanými se konec konců mentalita utváří na základě zkušenosti bezprostředních. Sebeobratnější systém psychologického působení natrvalo nemůže paralyzovat vliv reálného prostředí. O tom výrazně svědčí případy vytváření veřejného mínění nesouhlasného s míněním vládnoucích tříd, ačkoliv v rukou těchto tříd bývá téměř nebo zcela soustředěna mohutná propagandistická mašinerie. Kdyby tomu tak nebylo, nemohlo by v dějinách ani docházet k nárůstu opozičních názorů, nebyl by ani možný vznik revolučních nálad, které jsou zpravidla přípravou sociálních revolucí. O tom svědčí i zkušenosti socialismu, který je předpokladem vzniku nového, vyššího, socialistického způsobu myšlení v masovém měřítku jenom za předpokladu, že se vedoucím složkám společnosti daří vypracovávat a přijímat takové plány výstavby, které odpovídají objektivní hierarchii a dynamice zájmů společenských skupin v konkrétní historické situaci, když se zároveň daří do jejich praktické realizace vtahovat demokratickým, nenásilným způsobem nejširší vrstvy. Příklad společenské aktivity příslušníků vládnoucí strany „od shora dolů“ je přitom nejsilnějším argumentem. Naopak, hrubé chyby v plánech nebo deformace v jejich provádění v důsledku neschopnosti, kariérismu atd. se projevují negativně nejen v ekonomice, nýbrž i ve společenském vědomí¹⁰. Mohou v krajním případě vést k úplné diskreditaci vládnoucí strany a ideologie, za jejíhož představitele je pokládána.

Individuální zkušenosti jednotlivých příslušníků společnosti, národů, tříd, zvláště zkušenosti dílčích skupin uvnitř těchto celků se ovšem nekryjí nikdy plně s jejich zkušenostmi obecnými. Individuální zkušenosti jsou bohatší v tom smyslu, že v sobě zahrnují i nekollektivní, tj. úzce osobní zkušenosti, dané sty-

¹⁰ Prosinčové plénum ÚV KSC r. 1963 zdůraznilo, že „bezzásadovost, neodpovědnost, narušování závazné organizovanosti výrobního procesu, porušování zásad odměny podle množství a jakosti práce, plané sliby či klamání vyšších orgánů nelze redukovat jen na hmotné škody, které jsou velké a brzdí náš hospodářský vývoj. Stejně velké, ne-li větší škody vznikají ve vědomí lidí a přivádějí v nívěč výsledky výchovné práce“ (3: 12). — Odhlédneme-li od skutečnosti, že tu je z kritiky šetrně vyňata činnost tehdejšího vedení strany a státu, jde o správné vystižení rozhodujícího významu přímých zkušeností pro utváření názorů a mínění lidí.

kem s příslušníky rodiny, přáteli, sousedy, spolupracovníky atd. Jsou chudší v tom smyslu, že jednotlivec nikdy nezakouší na sobě všechny osudy skupin, jichž je členem. Odraz společenských vztahů v mentalitě jednotlivého příslušníka společnosti a jejích skupin se kryje se společenskou nebo skupinovou mentalitou tím více, čím více jeho osobních zkušeností splyvá se zkušenostmi společnosti nebo daných skupin, čím méně se v těchto osobních zkušenostech vyskytují různé náhodné tendence, protichůdné zkušenostem celku. A naopak: náhodné, individuální zkušenosti, odchylovající se od zákonitých zkušeností společenského celku, vytvářejí v mentalitě příslušníka celku představy a city, které v rámci společenského, příp. skupinového vědomí vybočují. Individuální vlivy mohou způsobit i přímý přechod na pozice jiných skupin.

Z této živelnosti, pestrosti, nevyhraněnosti, vnitřní rozpornosti společenské mentality plyne, že pouze na jejím základě by nebylo možno dosáhnout názorové a akční jednoty členů společnosti nebo jejích velkých skupin za těch složitých společenských vztahů (a jejich odrazu ve vědomí), které se vyvinuly po zániku prvobytné heztrždní společnosti. Zcela nemožné by pak bylo jednotné jednání, které by nadto bylo v souladu s jejich obecnými, základními zájmy. Jednání společenských skupin na základě pouhé mentality je v podstatě živelné a jeho historický dosah a účinnost z hlediska základních zájmů skupin jsou omezené. Mentalitní, neteoretický odraz, v němž vedle nutného a podstatného vystupuje do popředí náhodné a nepodstatné, nemůže postihovat základní společenské zájmy subjektu. To platí nejen o těch složkách společenské mentality, které odrážejí vývoj třídních (a vrstevných) zájmů (třídní mentalita), nýbrž především o těch, které odrážejí relativně neměnné prvky materiálního bytí lidí: o mentalitě národní, mentalitě biosociálních skupin a konečně o některých všelidských prvcích společenské mentality. Proletářského třídního „instinktu“ lze velmi dobře agitace zneužít proti základním zájmům proletariátu (srv. Dimitrov, 16: 53—54), národního „cítění“ proti základním zájmům národa, romantismu mládeži proti mládeži atd. Všelidského smyslu pro elementární družnost může být zneužito pro posílení solidarity reakčních nebo přímo antisociálních skupin, davové sugesce pro egoistické zájmy povýšenecké elity; všeobecná biologicky podmíněná láska k dětem a potomstvu může být postavena proti plnění společenských povinností nutných pro blaho budoucích pokolení; všelidská touha po šťastnějším životě lidí se může vybjít v náboženských představách bránících realizaci této touhy atd.

*

Z omezené schopnosti společenské a skupinové mentality postihovat podstatu společenských jevů a v souladu s ní uměřovat jednání společnosti a jejích skupin plyne význam teoretického vědomí ve společnosti. Pokud toto vědomí je zároveň podmíněno třídními a jinými skupinovými zájmy, jde zároveň o ideologii. Ideologie vznikly a vznikají zcela zákonitě právě proto, že se společenské a třídní mentality ukazují neschopnými sjednocovat třídy a jiné společenské skupiny proti rozkladnému působení různých dílčích a dočasných zájmů. Toto sjednocování je možné jen na základě podržování těchto zájmů pod zájem obecný, základní. A ten může být postížen a vyjádřen více nebo méně přesně jen v teoretické podobě, jenom ideologicky.

Ideologie je podobně jako společenská mentalita odrazem společenského bytí. Avšak na rozdíl od ní je vyjadřována v pojmech a kategoriích poměrně vyso-

kého stupně obecnosti, v soudech a úsudcích, které mají teoretickou povahu. Jestliže např. proletariát již před vznikem marxismu živelně cítil, že je vykořisťován, a neuvědoměle se proti tomu bouřil, marxismus v podobě teorie nadhodnoty vědecky přesně vystihl podstatu a mechanismus tohoto vykořisťování a rovněž vědecky zdůvodnil strategii a taktiku boje proti němu.

Na rozdíl od třídní mentality neodráží ideologie společenské bytí jenom přímo, ale i zprostředkovaně. Zahrnuje nejen racionální vrstvu forem společenského vědomí, které jsou bezprostředním odrazem hospodářské základny společnosti (morálku, právo, politiku atd.), ale i jejich teoreticky zobecňující odraz, jejich výklad (právní a politické vědy, etiku atd.).

Ideologie nemůže vzniknout živelně. Je nikoliv výtvozem celé velké skupiny, ale jejích předních představitelů, jejího duchovního předvoje. Tento předvoj ji propaguje, vnáší ji mezi příslušníky skupiny. Bez propagandy by se ideologie nemohla stát majetkem velkých skupin a zůstala by pouze v hlavách svých tvůrců. Ideologie je odkázána na záměrnou propagandu, společenská mentalita nikoliv.

Vzhledem k jednotlivým formám společenského vědomí je vztah mezi propagandou v užším smyslu a agitací takový, že obsahem propagandy se mohou stát všechny formy ideologie, obsahem agitace jen aktuální politika, konkrétní ekonomika a morálka. Agitace může šířit poměrně jednoduché myšlenky, bezprostředně spjaté s životními zkušenostmi a aktuálními úkoly společnosti, myšlenky, které jsou předmětem veřejného mínění v širokém slova smyslu. Ty formy společenského vědomí, které jsou ve větší vzdálenosti od hospodářské základny a ve kterých převládá výrazně racionální způsob odrážení společenské skutečnosti (filosofie a společenské vědy vůbec), mohou být výlučně obsahem propagandy v užším smyslu.

Působení ideologie na hospodářskou základnu společnosti je na rozdíl od působení mentality v podstatě třídně jednoznačné. Náhodné, které hraje významnou úlohu v jednotlivém a zvláštním a které se proto projevuje výrazně ve společenské mentalitě, v odraze jednotlivých a zvláštních, smyslově působících činitelů společenské skutečnosti, ustupuje v ideologii do pozadí.

Teorie a ideologie podléhá ovšem vývoji stejně jako společenská a třídní mentalita. Prvky toho, co kdysi představovalo vrchol teoretického myšlení, v pozdějších dobách se může stát součástí společenské mentality. Teorie a ideologie *dané doby* jsou však vždy na takové úrovni, která se povznáší nad úroveň empirického vědomí této doby.

Teorie se konečně odlišuje od společenské mentality též v tom ohledu, že (pokud je vědecká) je schopna vědeckého předvídaní. Vědecká ideologie je s to odhalovat vývojové možnosti společnosti a podle toho programovat činnost lidí, stát se základem organizované aktivity mas, která směřuje k cílům, jež jsou nejen subjektivně žádoucí, ale i objektivně dosažitelné. Tím lze též vysvětlit rozpornou skutečnost, že společenské vědomí se jednak opožďuje za společenským bytím, jednak je předbíhá. Opoždění je převážně důsledek bezprostředního odrážení společenského bytí ve společenské mentalitě, předbíhání je možné vědeckým zobecňováním teorií.

Vědeckost a pravdivost *ideologie dělnické třídy*, její schopnost vědecky předvídat není absolutní, projevuje se spíše v hrubých rysech než v jednotlivostech. Základní zájmy dělnické třídy a perspektivní základní zájmy lidské společnosti jsou sice v souladu s objektivní, vědou odhalovanou pravdou o tendencích spo-

lečenského vývoje, avšak tyto zájmy je třeba hledat a objevovat pomocí vědy stejně jako pravdu. Cesta tohoto hledání není přímočará, vede nutně přes větší nebo menší omyly a není nikdy ukončena. Neexistuje subjekt, ať jedinec, kolektiv nebo instituce, který — ač sám omezen historickými podmínkami — by byl s to absolutně, neomezeně pravdivě postihnout nekonečně mnohostrannou skutečnost. To platí o každém poznání a o poznávání společenské skutečnosti vědeckou ideologií to platí dvojnásob.

Objekt poznání vědecké ideologie se totiž liší od objektů neideologických, zejména přírodních věd vysokým stupněm pohyblivosti, měnlivosti a malou opakovatelností. Plné poznání společenské skutečnosti určité doby a určité země je proto možné teprve tehdy, když tato doba již uplynula. Engels o tom říká: „Druhy organismů zůstaly od Aristotela vcelku stejné. V dějinách společnosti je naproti tomu opakování poměrů výjimkou, nikoli pravidlem...; a kde se taková opakování přece jenom objeví, nedějí se nikdy přesně za týchž okolností... Proto je v oblasti lidských dějin naše věda ještě daleko zaostalejší než v oblasti biologie; a co víc: poznáme-li někdy výjimečně vnitřní souvislost společenských a politických forem jsoucna nějakého časového úseku, stane se tak zpravidla až poté, když se tyto formy už zpola přežily, když už spějí k zániku. Poznání je tu tedy bytostně relativní, protože se omezuje na pochopení souvislosti a následků jistých společenských a státních forem, které existují jen v dané době a u daných národů a které jsou samou svou povahou přechodné“ (26: 104—105).

Ideologové a strany dělnické třídy a konečně ani společenskovědní pracovníci nemohou ovšem čekat, až se „zpola přežijí společenské a politické formy“, jež chtějí poznat. Praxe hnutí nebo výstavby vyžaduje, aby společenské změny byly registrovány a teoreticky zobecňovány přímo v procesu jejich průběhu. Hodnocení současného stavu společnosti ideology dělnického hnutí a marxistickoleninskými stranami proto obsahuje vždy nutně vedle pravdivých prvků i prvky nepravdivé, prvky podléhající budoucí korektuře.

Dalším zdrojem relativnosti, specifickým pro stranické (ideologické) poznání, je zájmová angažovanost poznávajícího subjektu. Okamžité a zvláštní zájmy dělnické třídy nebo jejích vrstev obsahují sice momenty jejích zájmů perspektivních a všeobecných (základních), avšak nekryjí se s nimi. Okamžité a blízké objektivní zájmy se odrážejí v poznávajícím vědomí jako psychické zájmy bezprostřednější a mohutnější než zájmy základní. Tím je dána tendence k porušování objektivní hierarchie zájmů, zejména k nadřazování dočasných a zvláštních zájmů nad zájmy všeobecné a k jednostrannému zobecňování zvláštních zájmů, jako „všeobecných“ v teorii. Za určitých objektivních a subjektivních podmínek může pak dojít i k vážným úchylnám od vědecké ideologie. Např. přečeňování zájmu na bezprostředních hospodářských výhodách třídy a na jejím parlamentním zastoupení vedl k reformismu, přečeňování dočasného zájmu na potlačení třídních nepřátel — k teorii zotřování třídního boje atp. V obou uvedených případech jde také o absolutizaci určitých zájmů špiček (každé svým způsobem zbyrokratizované) stranického, příp. odborářského aparátu. Známé jsou i případy nadřazování bližšího národního zájmu nad zájem mezinárodní a s tím související nacionalistické a šovinistické tendence. Méně často dochází k *podceňování* zvláštních zájmů a tím k odtržení poznání od aktuálních potřeb současnosti a k spekulacím o vidinách budoucnosti. Přečeňování dobových, omezených zájmů bývá obvykle slabostí praktiků hnutí a je vzhledem k jejich vlivu také nebezpečnější pro praxi.

I tehdy, když k vážným odchylkám od vědecké ideologie nedochází, vede podmíněnost ideologického procesu (byť *vědecko-ideologického*) bojem rozporných zájmů k tomu, že v něm relativní moment poznání vystupuje více do předí než v neideologických poznávacích procesech. Zdrojem této specifické relativnosti ovšem není sám fakt stranickosti (stranické funkčnosti) těch či oněch poznatků v dané společenské struktuře. I naprosto pravdivé poznatky společenských věd mohou sloužit skupinovým zájmům. Zdrojem relativnosti poznatků vědecké ideologie je teoretické přečeňování (méně často nedoceňování) *omezených, dočasných nebo dílčích skupinových* zájmů.

3. Proces odrážení společenské skutečnosti a úloha propagandy

Základem poznávání společnosti je praxe jejího přeměňování, výrobní a organizátorská činnost atd. Prvotní a nižší je odraz této praxe ve společenské (třídní a skupinové) mentalitě. Odraz ideologický je druhotný a vyšší. Na společenské mentalitě participují všichni členové daného kolektivu (ovšem že se svými četnými skupinovými a individuálními odchylkami). Ideologii vytváří mizivá menšina, která ji pak předává postupně ostatním členům společnosti. Ideologie, ačkoliv je historicky vzhledem k skupinové mentalitě druhotná, není její pouhou racionalizací. Když teoretické myšlení jednou vzniklo (tj. na přechodu od prvobytné pospolné společnosti ke společnosti třídní), stává se relativně samostatnou složkou společenského vědomí. Ideologové každé nové generace navazují nejen na mentalitu své třídy či vrstvy — a často na ni vůbec nenavazují — ale především na ideologii svých předchůdců, kterou přetvářejí tak, aby odpovídala novým materiálně ekonomickým podmínkám existence jejich skupiny⁴¹.

Jenom tato relativní samostatnost ideologie vůči společenské mentalitě umožňuje pochopit, že ideologové nějaké třídy naprosto nemusejí být jejími příslušníky. Příklad četných vůdců dělnické třídy, především klasiků marxismu, je živým svědectvím pro to, že ideologie třídy nevyrostá z její mentality. Účast některých příslušníků buržoazie na boji revoluční dělnické třídy svědčí o tom, že ideologie třídy je dočasně slučitelná i s mentalitou jiných tříd, že je možno takřka „naroubovat“ ideologii jedné třídy na mentalitu příslušníků třídy druhé.

Na tomto rozporu není nic protismyslného. Rozpor existuje přece též mezi ideologií a mentalitou *téže* třídy. Tento rozpor je dán rozporností zvláštního (odráženého mentalitou) a obecného (odráženého ideologií). Proto v každé třídě probíhá boj mezi jejími neuvědomělými a méně uvědomělými příslušníky, kteří jdou živelně za bezprostředními zájmy třídy odráženými v její mentalitě, a jejími příslušníky uvědomělými, jejími ideology, kteří požadují, aby bezprostřední zájmy byly podřizovány zájmům obecným, perspektivním, tak, jak je odráží ideologie.

Mezi třídní mentalitou a ideologií je ovšem (a především) i jednota, která plyne z toho, že obojí odráží tutéž hospodářskou základnu společnosti a tytéž

⁴¹ Nelze ovšem na druhé straně ani paušálně popřít možnost, že by některá ideologie neustavňovala prvky společenské mentality, jak to naznačuje G. M. Gak (37: 49–50). Otázku, v čem určitá ideologie navazuje na ideologie předchozí a přetváří je a v čem racionalizuje společenskou mentalitu, je třeba konkrétně zkoumat v každém individuálním případě.

třídní zájmy. Rysy mentality třídy proto lze najít v teoretické podobě v její ideologii¹².

Pro vznik ideologie dané třídy má však její mentalita ten význam, že bývá předmětem studia ideologů. Objev, že dělnická třída je nejrevolučnější třídou společnosti, že právě její funkcí je stát se hrobačkou kapitalismu, není jen výsledkem studia ekonomiky kapitalismu, ale též výsledkem studia psychologických vlastností dělnické třídy jakožto odrazu této ekonomiky. Ideologický odraz ekonomické základny nemusí tedy být (a nebývá) zprostředkován třídní mentalitou.

Ideologické poznání, tak jako každé jiné, vzniká konec konců proto, aby sloužilo praxi. Praxe přetváření lidské společnosti nemůže však být pouze dílem ideologů; je dílem velkých sociálních skupin, mas. Právě proto vyjadřuje ideologie nikoliv zájmy jednotlivců, ale zájmy celých tříd, aby z povědomí svých tvůrců mohla přejít do povědomí těchto tříd a stát se tak pohnutkou jejich společenské činnosti.

Dokud ideologie existuje pouze v hlavách svých tvůrců, není ještě skutečnou, ale pouze potenciální součástí společenského vědomí. Teprve její rozšíření mezi masy, teprve propaganda je schopna z ní skutečnou součást společenského vědomí udělat. Pro každý fakt společenského vědomí je tudíž příznačné nejen to, že je odrazem společenského bytí — i v individuálním vědomí se společenské bytí odráží — ale i to, že je odrazem společným velkým skupinám lidí a že jako takový aktivně působí na materiální podmínky existence celé společnosti. Každá ideologie se rodí zprvu v hlavách jednotlivců a je tedy zprvu skutečností jejich individuálního vědomí. Její potenciální schopnost stát se faktem vědomí společenského se realizuje pomocí propagandy¹³.

Propaganda plní tedy nesmírně důležitou úlohu *spoje* mezi skupinově podmíněným individuálním a společenským vědomím. Když se jednou ideologie stala součástí společenského vědomí, působí pak její propaganda na další a další příslušníky společnosti. Propaganda tedy směřuje jak od individuálního vědomí k vědomí společenskému, tak od vědomí společenského k vědomím individuálním.

Ideologie nevnikne do mas ani automaticky, ani náraz, ani celá. Ty její části, které mají nejbližší k životu, které nejvíce odpovídají okamžitým zájmům dané skupiny, jejím schopnostem chápat, její mentalitě, se v masách uchytí nejdříve, kdežto jiné její části si osvojují masy jen postupně. Např. politické učení mar-

¹² G. M. Gak tuto skutečnost osvětluje na příkladě buržoazního individualismu: „Obyčejný měšťák je individualistou, a může přitom nebýt stirnerovcem, nietzscheovcem ani existencialistou. On nepřemýšlí o svém individualismu. Ideolog pak podloží pod individualismus teoretickou bázi, pozvedne jej přinejmenším na výši společenskohistorického, ale popřípadě i kosmického principu, opěvuje jej v umění, posvěcuje morálkou, zdůvodňuje filosoficky“ (37: 49). To ovšem neznamená, že stirnerovství, nietzscheovství a existencialismus vznikly přímo z třídní mentality, že je možno je beze zbytku z této mentality vysvětlit. Znamená to pouze, že tvůrce těchto směrů přetvořil ideologii svých předchůdců tak, aby odpovídala ekonomickým podmínkám existence a mentalitě buržoazie, příp. maloburžoazie jejich vlastní doby. Nakolik Stirner, Nietzsche či Heidegger jsou sami nositeli této mentality, je pro vysvětlení podstaty jejich učení jen málo významné.

¹³ Dokud např. Německá ideologie zůstávala nevytíštěna a byla pouhou potravou pro „hlodavou kritiku myši“, mohla splnit pouze ten zdaleka ne bezvýznamný úkol, že si Marx a Engels „ujasnili věci pro sebe“. (Srv. Marx, 101: 38.) Na společenské vědomí působila před svým uveřejněním jediné nepřímo, prostřednictvím ostatních děl Marxových a Engelsových, pro které byla průpravou.

xismu se v masách dělnické třídy mohlo uchytit snadněji než jeho ekonomické učení a to zase snadněji než jeho filosofické základy. Kromě toho si široké vrstvy části ideologie osvojují nikoliv hned v celé jejich složitosti, ale zprvu ve zjednodušené podobě. Ideologické závěry, nikoliv jejich teoretické zdůvodňování, uchycují se — obvykle v podobě jednoduchých hesel — v povědomí mas. Z učení darwinismu mnohým prostým lidem zprvu utkvívá v paměti jen to, že „člověk pochází z opice“, z vědeckého socialismu to, že je třeba vyvlastnit kapitalisty.

Pod vlivem agitace vznikají v třídním vědomí i určité stabilní, zjednodušené, emocionálně podbarvené obrazy jevů společenského života, jakési karikatury skutečnosti, které Walter Lippmann kdysi nazval stereotypy¹⁴. Některá tato zjednodušení jsou v podstatě pravdivá, jiná lživá. Všem je společné to, že nevstihují její jevy všestranně, v celé složitosti. Tyto zjednodušené představy se stávají součástí společenské mentality a mají významnou úlohu ve veřejném mínění. Agitace je jednak nově tvoří, jednak se starými počítá a na ně navazuje.

Již na tomto stupni zjednodušeného chápání plní ideologie úspěšně funkci usměrňovatelky činnosti lidí je schopna paralyzovat nežádoucí živelné tendence v působení společenské mentality. Jenom postupně, především v důsledku změn materiálních životních podmínek, získávají lidové masy (různé jejich složky v různé době) možnost osvojovat si ideologii hlouběji. Úplné osvojování *vědecké ideologie* širokými masami je vázáno na jejich ekonomické osvobození, na zkrácení pracovní doby, na umožnění přístupu ke vzdělání, na potření vlivu nevědeckých ideologií.

Proces odrážení společenské skutečnosti tedy postupuje od praxe přetváření společnosti k její mentalitě a ideologii a od ideologie přes společenskou mentalitu zpět k praxi přetváření společnosti. Propaganda obsahuje proto jak prvky společenské mentality, tak prvky ideologie. Svou *formou, způsobem podání* respektuje společenskou mentalitu, obrací se na ni, vychází jí vstříc, svým *obsahem* se pozvedává nad ni na úroveň ideologie a vede k pochopení obecnějších zájmů dané třídy¹⁵.

Účinná propaganda dbá objektivní dialektiky společenské mentality a ideologie. Šíří třídní obsah poznání takovými formami, které odpovídají mentalitě těch, na které působí. Revoluční vůdcové všech dob tuto pravdu živelně chápali. Bedřich Engels např. ukazuje, jak vzdělaný teolog Tomáš Münzer přestal užívat klidné objasňující řeči myslitele, obvyklé v jeho učených disputacích, a vzhledem k masám se stal „cele prorokem revoluce“, který „neúnavně rozdmýchává nenávist k vládnoucím třídám, rozněcuje nejdivočejší vášně a mluví již jen ve velkolepých obrazech, jež vkládalo do úst starozákonným prorokům náboženské a nacionální blouznění“ (25: 432). Engels je dalek toho, aby to z nějakých pozic „čisté teorie“ Münzerovi vytýkal. Konstatuje, že Münzer si tento styl musel osvojit vzhledem ke vzdělání, které mělo obecnstvo, na něž měl působit.

¹⁴ Na základě Lippmannovy práce vznikla celá teorie stereotypizace veřejného mínění, která je v sociologii a sociální psychologii doposud živá. (Srv. dále str. 194n. této práce.)

¹⁵ Toto pozvedávání propagandy nad společenskou mentalitu na úroveň ideologie představuje ovšem vyšší rovinu jen vzhledem k mentalitě třídy (nebo jiné velké skupiny), jejíž zájmy propaganda vyjadřuje. Neznamená to zároveň nezbytně, že jde o pozvedávání na rovinu vyjádření celospolečenského zájmu, o *pokrokovou* ideologii. Empirické vědomí může co do historické funkce v dané době mít blíže k vědecké ideologii než různé ideologie nevědecké a reakční a v tomto smyslu stát tedy výše než tyto ideologie.

Nábožensko-fantastická forma tu nebyla slabostí, ale silou jeho propagandy¹⁶.

Ani revoluční dělnické hnutí nemůže nedbat psychologických forem, které se ustálily v myšlení mas, a to ani tehdy, jsou-li tyto formy tradičně spojeny s reakčním obsahem.

Nacionální citění bylo po desetiletí zneužíváno buržoazií k rozvracení mezinárodního dělnického hnutí, ke zdůvodňování a prosazování imperialistických válek. Mělo však vždy pro dělnické hnutí zlé následky, když jeho ideologové z těchto důvodů nacionálního citění nedbali nebo je dokonce uráželi. Výsledkem pak bylo, že se buržoazie snadno mohla vydávat za jedinou představitelku národa a stát se vedoucí silou národního hnutí. V období ohrožení českého a slovenského národa fašismem se podařilo, v důsledku národní zrady české buržoazie, české nacionální citění spojit se socialistickým obsahem a udělat z něho pak jeden z psychologických motivů budování socialismu. Přejímání a propagování cizího modelu socialismu, který se rozcházel s vlastní tradicí národní, přímé očeřování této tradice zejména v padesátých letech pak přirozeně ochromilo socialistické vedení československého státu.

Demokratické křídlo buržoazie se dovolávalo vždy citů humanity a demokracie, živých v lidových masách. Československá buržoazie vydávala sebe a své představitele za jediné představitele „humanitní demokracie“, osočovala komunisty za antihumanistní, diktátorství apod. Dokud demokratickým heslům odpovídala míra demokratičnosti politického a kulturního života, která přes svou omezenost buržoazním rámcem a časté oklešťování byla větší než v mnoha (posléze všech) sousedních státech, dařilo se těmito hesly udržet ve vleku buržoazie velkou část lidu, zejména maloburžoazii. KSČ v letech prosazování lidové protifašistické fronty, v letech boje proti fašismu a po nastolení lidové demokracie navázala na demokratické citění, dávala demokratickým ideálům ve své propagandě socialistickou, protikapitalistickou náplň. V prvních letech po druhé světové válce dbala představ lidu i v tom, že po jistou dobu ponechala nedotčenou osobnostní symboliku tradičně s těmito představami spojenou. Zároveň s tím poskytovala praxe přeměny státu v republiku lidově demokratickou a socialistickou možnost ukázat socialistický humanismus v praxi. Porušování socialistické zákonnosti, byrokrotismus a podobné deformace období „kultu osobnosti“ hrubě narušily spojení strany s demokratickou mentalitou lidu.

Reakční třídy využívaly vždy náboženství pro své účely, a to právě jeho nejreakčnějších a přitom nejpůsobivějších stránek. Přesto, že náboženství je podstatně protikladné vědeckému světovému názoru, dbají komunistické strany (pokud postupují v duchu marxismu) náboženského citění mas. V propagandě nebojují proti náboženství jen „frontálním“ útokem, ateismem, ale i nepřímě. Ani v současné době totiž nelze náboženskou formu propagandistického působení považovat pouze za reakční. Lidé nábožensky věřící leckdy nemohou být pro pokrokovou společenskou činnost získáváni jinak než právě touto formou. Činnost pokrokových představitelů různých náboženských vyznání má proto velmi pozitivní význam. To se vztahuje konečně i na činnost takovýchto činitelů v socialistických zemích. Připuštění jejich aktivity tu není jen aktem obrany, který má za účel pouze zamezit zneužití náboženství proti socialistickému státu (jak

¹⁶ To je možno ostatně vztahovat ke všem revolučním hnutím feudalismu. Názor, podle něhož náboženská forma tato hnutí pouze oslabovala, je ahistorický, a tedy nesprávný.

se to často vykládá), nýbrž je útokem, kterým — byť oklikou — věřící jsou získáváni *pro* socialismus. Ovšemže s věroukami, které mají tyto progresivní stránky, jsou spjaty i stránky nevědecké a reálně či potenciálně reakční, které brání lidem vystaveným této náboženské propagandě, aby přistoupili na pozice vědeckého světového názoru. Pokroková propaganda v náboženské formě má tak obojaký, rozporný účinek.

Míra, do jaké lze v ideovém působení využívat starých mentalitních forem, závisí na tom, zda a jak dalece lze tyto staré *formy* odloučit od ideologicky starého *obsahu* a dát jim obsah nový. To záleží na samé povaze mentalitních forem, o něž jde. Vše lidské rysy společenské mentality např. lze naplnit velmi různým ideologickým obsahem, kdežto morálně politické cítění jsou poměrně pevně spjaty s určitými ideologiemi. Na příkladech nacionálního, demokraticko-humanitního a náboženského cítění lze vidět, že ovšem ani tyto společenskomentální formy nejsou nepřizpůsobivé různým ideologickým náplni. Dále závisí možnost využití starých společenskomentálních forem na tom, do jaké míry se dostaly skupiny, které jich dříve využívaly, svými činy do rozporu s vlastními hesly. Otevřená zrada jedněch na demokracii a národních zájmech umožňuje druhým, aby se národních a demokratických hesel s úspěchem ujali. Konečně to závisí i na ideové vyspělosti propagandistů samých. Jde o to, aby byli schopni odlišit obsah od formy, aby se starou formou nepřevzali i prvky starého, ideologicky nepřátelského obsahu, které jsou s ní tradičně spjaty. Kdyby využití národních hesel mělo např. marxistickou stranu svést k šovinismu, využití demokratických hesel k buržoaznímu demokratismu, pak by bylo pro ni lépe těchto hesel nepoužívat vůbec.

Využívání starých společenskomentálních forem v propagandě nemá na všechny členy společnosti ve stejné míře zamýšlený účinek. Vzhledem k různému stupni uvědomělosti jednotlivých skupin a členů téže společnosti jsou v jejich vědomí společenskomentální forma a ideologický obsah smýšleni různě spjaty. U jedněch může určitá společenskomentální forma být spjata ještě se starým, např. buržoazním nebo maloburžoazním třídním obsahem, u jiných již s obsahem socialistickým. Různé skupiny obyvatelstva proto rozumějí týmž projevům propagandy po svém. To se zvláště výrazně projevuje v třídní společnosti. Stejným nebo velmi podobným heslům propagandy je tu přisuzován nestejný obsah nejen různými třídami a vrstvami „konzumentů“ propagandy, ale i jejich tvůrci z různých ideologických táborů.¹⁷

Za diktatury proletariátu, v období, kdy ideové vlivy starých tříd jsou ještě živé, je třeba počítat i vzhledem ke komunistické propagandě s tím, že nemůže působit stejně na všechny občany. Mnohoznačně, příp. dvojznačně účinkuje především agitace. Agitace — jak už řečeno — neobjasňuje problémy ideologie všestranně a teoreticky, ale vnuká jednotlivé aktuální myšlenky jednoduchou, pokud možno smyslově konkrétní a emocionálně působivou formou a navazuje přitom v hojně míře na představy, které o určitých společenských jevech na základě zkušenosti ve vědomí mas již dříve vznikly. Tyto představy bývají ovšem často spjaty s prvky buržoazní nebo maloburžoazní ideologie. Tak bylo operování

¹⁷ Anglo-američtí buržoazní teoretikové propagandy proto hovoří o mnohoznačnosti či dvojsmyslnosti propagandy (*double talk*). (Srv. např. Fraser, 29: 141.) O tomto problému z hlediska mnohoznačnosti a neostroty společenskovědné terminologie se hovořilo na str. 36 n.

komunistické agitace hesly demokracie a svobody v ČSR — zejména v letech 1945—1948 — pojímáno četnými maloburžoazními souběžci strany jako jakési přibližování komunismu k masarykismu; dočasná podpora soukromovlastnických tendencí maloburžoazie jako podpora trvalá atd. Ke zkrácenému chápání stranické agitace částí veřejnosti dochází za daných podmínek zákonitě, i kdyby jinak nebylo nesprávných projevů v ideologické práci.

Využívání starých společenskomentálních forem má tedy rozporný účinek: na jedné straně umožňuje šířit novou ideologii ve srozumitelné, masám blízké podobě, v tradiční společenskomentální formě, a to tak, že tato stará forma je odlučována od svého starého ideového obsahu a naplňována obsahem novým. To je za příznivých historických podmínek (při dostatečně ideově vyspělosti ideologů a propagandistů a při dostatečné izolaci starých tříd, které zradily svá vlastní hesla) možné vzhledem k působení na většinu lidu. Na straně druhé vede využívání starých společenskomentálních forem též k dočasnému upevnění některých prvků ideologie staré, a to zejména u ideově méně vyhraněných sympatizujících souběžců hnutí, v jejichž vědomí jsou staré společenskomentální formy spjaty ještě poměrně pevně se starým ideologickým obsahem. Překonání této rozpornosti je pro pokroková hnutí (a jen pro ně) možné jen v průběhu vývoje, během kterého se masy učí jak z vlastní praxe, ze své účasti na revoluční přeměně společnosti, tak z propagandy. Ti, kteří původně byli získáni pro novou politiku na základě pouhé agitace (jejíž hlubší teoretický základ zatím neznali a kterou v mnohém chápali zkráceně brýlemi své staré mentality), se postupně stávají přístupnými hlubšímu propagandistickému (v užším smyslu) působení, učí se chápat novou ideologii v celistvosti, stávají se jejími opravdovými, plně uvědomělými stoupenci.

Pronikání ideologie mezi lidi je složitý historický proces, ve kterém existují jisté vývojové fáze. Na každé etapě tohoto vývoje se využívá jiných společenskomentálních forem. Tak v masové propagandě KSČ přestalo být po Únoru vlastnictví spojováno s tradičními cítěními slovenské vzájemnosti a místo toho nastoupila propagace solidarity všech socialistických zemí a mezinárodní dělnické třídy; myšlenky demokratismu a národní fronty přestaly být reprezentovány masarykovsko-benešovskou symbolikou a byly spojovány se symbolikou představitelů mezinárodního dělnického hnutí a KSČ atd.

Ze všeho, co bylo uvedeno o vztahu společenské mentality a ideologie, vyplývá, že tento vztah (od doby, kdy ideologie vznikla) se jeví po mnoha stránkách jako dialektický vztah obsahu a formy ideové nadstavby společnosti. Ideologie a společenská mentalita tvoří jednotu, ve které ideologie jako obsah má určující povahu. Ideologie charakterizuje obsah společenského vědomí. Společenská mentalita tvoří formu, v níž bývá ideologie vyjádřena a v níž se zejména ujímá mezi masami. Ve vývoji je ideologie — jako každý obsah — dynamičtějším prvkem, kdežto společenská mentalita se za tímto vývojem opožďuje. Dokud jsou společenskomentální formy v souladu s šířenou ideologií, napomáhají jejímu upevnění mezi masami. Jakmile v důsledku vývoje dojde k nesouladu, stávají se staré formy brzdou jejího šíření a upevnění. Četné prvky společenské mentality (všelidské, národní) mohou sloužit jako forma projevů různých ideologických obsahů. Působení starých společenskomentálních forem na ideologii je rozporné: v něčem — a vůči některým třídám, vrstvám atd. — tyto formy napomáhají rozvoji ideologie, kdežto jiné jejich prvky tento rozvoj — vůči jiným nebo týmž třídám či vrstvám — brzdí. Tato rozpornost je

tím výraznější, čím rozpornější je samo složení společnosti. Je rozhodně výraznější ve společnosti třídní než na přechodu ke společnosti beztřídní. Za socialismu hrubší formy této rozpornosti mizí. Hloubka rozporů mezi společenskomentálními formami a ideologií a doba, kdy staré společenskomentální formy jsou nahrazovány novými, nezávisí na společenském vědomí samém, ale na objektivních společenských faktorech, zejména na politickém poměru sil ve společnosti a ve světě.

Propaganda vědeckého světového názoru s touto dialektikou musí počítat. Musí prosazovat nové názory jak bojem proti ideám starých tříd, tak využíváním některých společenskomentálních forem, v nichž se tyto ideje projevovaly.